

Принцип діяльності як інтегративний чинник цілісного розвитку особистості

Іван БЕХ,

доктор психологічних наук, дійсний член НАПН України,
директор Інституту проблем виховання НАПН України

Питання співвідношення розумового розвитку особистості з її духовним становленням є важливим не лише для теорії виховання, а й для доцільної організації виховного процесу. У зв'язку з цим у педагогічній літературі висловлюється думка, що вплив розумового розвитку на морально-духовне виховання досить великий. Однак значення цього зв'язку на належній науковій глибині ще не розкрито, і це породжує різні за змістом тлумачення. Зокрема, обстоюється судження, згідно з яким розумово розвинена людина характеризується більшою мірою моральності, ніж нерозвинена. Якщо це так, то не повинно бути розумних, але аморальних людей. Водночас розумна і освічена людина не завжди демонструє достатню моральність. Тож за такої ситуації варто з'ясувати, які, крім розумового розвитку, фактори діяли і призвели до такого морального стану певну особистість.

Об'єктивною, на наш погляд, є думка про те, що розумовий розвиток, якщо і не є вирішальним, тобто не завжди пересилює інші впливи, то, у всякому разі, не може не володіти морально-вдосконалювальною силою. Хоча всі морально-духовні утворення особистості є емоційними за своєю природою і утворюють внутрішній світ почуттів, все ж у них завжди наявна і пізнавальна складова. Цей постійний супровід розуму і почуття у кожному душевному явищі спричиняє те, що і в спонукках (мотивах) моральної дії беруть участь ці два елементи. Адже йдеться про свідоме привласнення особистістю певних морально-духовних цінностей, а не про спосіб навіювання чи елементарного наслідування, за якого формується нижчий рівень людської моральності.

Вища духовність розвивається в процесі розгорнутої моральної діяльності. Основною одиницею цієї діяльності є моральне поняття, яким має оперувати суб'єкт, тобто вибудовувати систему відповідних моральних суджень, узагальнювати їх на основі аналітико-синтезуючого процесу. І що більш диференційованими будуть ці розумові процеси, то емоційніше забарвленим виявиться їх результат. Це означає, що він набуває індивідуального сенсу, перетворюється у відповідну морально-духовну цінність людини.

Моральна діяльність спирається на суб'єкт-суб'єктні відносини. Тож одна людина має зрозуміти стан іншої, що потребує досить розвиненої рефлексії. Крім того, вихованець має оволодіти здатністю до децентрації, тобто готовністю сприймати світ людей не лише із власного погляду. Тут важливими є також самокритичність та відповідальність. Вихованець має набути достатньо розвинених розумових здібностей, що позитивно позначиться на його моральній діяльності, а також вольових зусиль, необхідних для гальмування вияву Его-потягів, які перешкоджають вихованню людяності особистості. Можна констатувати, що розумова і моральна діяльність мають однакові засоби свого здійснення. Засоби розумового розвитку за інших рівних умов благотворно впливають на вдосконалення морально-духовних сил людини.

У контексті розкритого нами співвідношення розумового і морально-духовного розвитку постає проблема оптимальної організації навчальної діяльності школярів, яка забезпечувала б їхній повноцінний розумовий розвиток. Він і має бути спрямованим на досягнення морально-духовного вдосконалення особистості учнів.

З огляду на це, виокремимо *принцип діяльності* як методологічну складову, яка, так би мовити, дає

життя іншим, більш конкретним (але спорідненим) методологічним утворенням. Можна стверджувати, що *принцип діяльності є генезопринципом*, що зумовлює принципи задачної форми навчального змісту, інтеграції навчального знання, опертя на здібності в інтелектуальному становленні учня, забезпечення виховної функції навчання. Розглянемо ці аспекти.

Принцип діяльності як генезопринцип

Принцип діяльності полягає у тому, що учень одержує знання не в готовому виді, а здобуває їх сам постійно у процесі власної навчальної діяльності (психологи використовують поняття «учіння»). При цьому передбачається максимальна пізнавальна активність школяра; функція учителя полягає в організації його навчальної діяльності. Практична реалізація цього принципу вимагає дотримання таких умов:

а) неперервності, що означає наступність між усіма етапами процесу навчання. Такими етапами є: 1) *самовизначення до діяльності на уроці*. Тут створюються умови для виникнення внутрішньої потреби включення у діяльність; 2) *актуалізація знань та вмінь*, достатніх для побудови нового способу дії. Це вимагає тренування відповідних розумових операцій; 3) *порушення проблеми*. Учні співвідносять свої дії з нормою (алгоритмом, поняттям) і в результаті цього з'ясовують причину утруднення. Наприкінці цього етапу фіксується мета уроку; 4) *побудова проекту виходу з утруднення* («відкриття» школярами нового знання); 5) *первинне закріплення*. Учні у формі комунікативної взаємодії вирішують типові завдання, застосовуючи новий спосіб дії, вимовляючи алгоритм розв'язання вголос; 6) *самостійна робота й самоперевірка*; 7) *включення нового знання в систему наявних знань і повторення*; 8) *рефлексія діяльності на уроці та обговорення цілей наступної діяльності* (підсумок уроку). Зазначені етапи є змістом навчальної технології, спрямованої на формування у школяра готовності до саморозвитку;

б) цілісного уявлення про світ. У школяра формується узагальнене, цілісне уявлення про природу, суспільство, самого себе, про роль і місце кожної науки у системі наук;

в) мінімаксу. Школа зобов'язана запропонувати учню зміст освіти на максимальному (творчому) рівні і забезпечити його засвоєння на рівні соціально безпечного мінімуму (освітнього стандарту);

г) психологічної комфортності. Усувають всі стресогенні чинники навчального процесу, створюється (в школі й на уроці) доброзичлива атмосфера задля втілення ідей особистісно орієнтованої освіти;

г) варіативність. В учнів формуються здібності до систематичного аналізу варіантів і вибору оптимального;

д) творчості. Максимальна орієнтація на творче начало у навчальній діяльності школяра.

Принцип задачної форми навчального змісту

Діяльнісна парадигма навчання спрямована на оволодіння школярем як суб'єктом діяльності людською культурою у таких її формах: наука, мистецтво, література, етика, релігія, філософія. Однак входження зростаючої особистості у сферу культури буде продуктивним за умови її представлення не як системи знань, цінностей та технологій, а як сукупності цілей і завдань, що вирішувало людство. Учень може успішно долучитися до форм людської культури за умови набуття практичного досвіду оволодіння відповідними людськими діяльностями. Кожний вид діяльності проектується у тій чи іншій навчальній дисципліні виконанням сукупності певних навчальних задач, що передбачають розвиток школяра. Ігнорування цього принципу призводить до відчуження молоді від людської культури – вона свідомо не оволодіває її мовою.

Принцип задачної форми навчального змісту стосується як природничих, так і гуманітарних дисциплін. З упровадженням цього принципу навчальна діяльність стане особливою ситуацією розвитку, в якій дитина проблемно-діяльнісно освятає предмети людської культури і володітиме зразками людського духу, а отже, засвоюватиме мову культури.

Принцип інтеграції навчального знання

Цей принцип передбачає формування у школяра цілісного світогляду на основі залучення його до сукупності всіх галузей знань та, що дуже важливо, до розкриття взаємин між ними. Для пояснення цього положення розглянемо, наприклад, троянду як природний феномен.

З'ясовуючи це питання, звернімося передусім до вчених – представників різних наук. Ботаніки, які досліджують рослини, допоможуть визначити сутність троянди, вказавши, до якої родини вона належить. Селекціонери й садівники ознайомлять із історією походження цієї рослини. Від них ми дізнаємось, як потрібно вирощувати троянди. Хіміки, біохіміки та генетики розкажуть про хімічний і біохімічний склад рослини та будову її клітин. Фізики і космологи повідають про те, що троянда утворена хімічними речовинами, які складаються, своєю чергою, з різних частинок типу електронів, протонів і нейтронів. Художник допоможе зрозуміти красу троянди, а поет за допомогою метафор і образів висловить почуття, які ми переживаємо, милуючись трояндою. Якщо ж ми хочемо ще глибше зрозуміти природу краси, розпочнемо бесіду з філософом.

Усі ці різнобічні знання стосуються одного і того самого об'єкта, і школяр має їх синтезувати у своїй свідомості до цілісності. У цьому й полягає сутність принципу інтеграції у навчанні. Тож педагог має вибудувати такий спосіб пояснення, який унеможливує процес усвідомлення школярем будь-яких предметів на емпіричному рівні. З одного боку, він має бути готовим з'ясувати породжувальну їх ієрархію, а з другого, – типи взаємозв'язків, які при цьому

постають, що дасть йому змогу універсально предметно мислити.

*Принцип опори на здібності
в інтелектуальному становленні учня*

Методичне розгортання принципу діяльності передбачає інтелектуальний розвиток школяра. Показником такого розвитку суб'єкта є здібності як його індивідуальні особливості, що визначають успішність виконання певної діяльності. Здібності не зводяться до наявних конкретних умінь, навичок чи знань, але забезпечують легке і швидке набуття цих знань та навичок. Щодо питання оволодіння школярем навчальною діяльністю, доцільно виділити загальнодіяльнісні (універсальні) та процесуальні здібності. Ці два типи здібностей й визначатимуть становлення школяра як суб'єкта навчальної діяльності, який досяг певного рівня розвитку.

Під час навчання учень має набути таких загальнодіяльнісних здібностей: 1) здібності до навчальної рефлексії; 2) здібності до засвоєння науково-теоретичних понять, що протистоять життєвому досвіду; 3) здібність до раціонального освоєння законів становлення цілісних об'єктів; 4) здібність до дослідництва; 5) здібність до засвоєння цілісного образу культури, який заданий змістом шкільної освіти; 6) здібність до узагальнених переживань, що регулюють навчальну діяльність; 7) здібність до навчально-пізнавальної мотивації; 8) здібність до побудови навчального співробітництва та спілкування з учителями й однолітками.

Процесуальні здібності розвиваються під час оволодіння учнем кожним із виокремлених етапів уроку. Вони й забезпечують нормореалізацію, тобто відтворення певної норми діяльності, підсумком

якої є успішне досягнення її мети. Для нормореалізації потрібні такі здібності:

1) виділення істотних властивостей матеріалу відповідно нормативних приписів;

2) зіставлення вимог норми до матеріалу з властивостями реального об'єкта і формулювання висновку про можливість використання цього матеріалу в діяльності;

3) перетворення матеріалу відповідно до алгоритму норми. Іншими словами, виконання операцій, що складають алгоритм, за дотримання нормативних приписів про способи застосування засобів і послідовності операцій;

4) зіставлення властивостей реального продукту діяльності з нормативними вимогами і формування висновку про їх відповідність чи невідповідність.

Володіння алгоритмами як діяльнісними здібностями забезпечує можливості щодо їх тренінгу в усій повноті і в такий спосіб готує школяра до саморозвитку.

*Принцип забезпечення виховної функції
навчання*

Доцільно організоване за змістом і формою навчання має високий виховний потенціал: дає змогу розкрити для особистості світоглядні ідеї, сформулювати її соціальні настанови та ціннісні орієнтації, розвинути в неї гуманістичну спрямованість, духовні та матеріальні потреби: ознайомити із зразками моральної поведінки, формами спільної діяльності та спілкування з колективом.

Освітній процес організується так, аби питома вага навчальної інформації про навколишній світ гармонійно узгоджувалася з інформацією, що пов'язана з особистісним становленням, процесом удосконалення моральної свідомості й поведінки дітей. Доцільно організований і гуманістично спрямований виховний процес сприяє реалізації навчальних завдань – формуванню цілісної картини світу, збагаченню морального досвіду дитини, уявлень про зв'язок навколишнього світу і внутрішнього життя особистості.

Основним механізмом формування конструктивної та гуманістично спрямованої педагогічної взаємодії є *особистісне спілкування* педагога з вихованцем. Таке спілкування спрямовується на організацію продуктивної спільної діяльності, зближення ціннісно-сміслових орієнтацій учасників діалогу, формування «Ми-переживання» дорослого й дітей.

Моральний розвиток особистості в процесі навчання насамперед пов'язується з оптимальним використанням навчального змісту. При цьому йдеться про навчальний зміст як проекцію духовної культури, а не як розчленування його на гуманітарний і природничо-науковий з виявленням міри морально-розвивальних можливостей кожного.

Загальна ідея цілісного навчального змісту (незалежно від його предметної специфіки) як засобу морального розвитку суб'єкта має конкретизуватися за такими напрямками: а) створення особистісної

форми змісту в контексті організації навчальної діяльності; б) покладання педагога не тільки у ролі фахівця, а й у ролі особистості.

За особистісної форми навчального предмета він подається як історія розвитку інтелектуальних і особистісних надбань творців певних культурних цінностей. При цьому ті чи інші ідеї, закономірності, поняття пропонуються не у формально-абстрактному вигляді, а на основі життєдіяльності особистостей – творців цих культурних здобутків. Учень, розгортаючи діалог із конкретною історичною постаттю, за відповідного педагогічного керівництва оволодіває, поряд із науковими знаннями та вміннями, системою морально-духовних цінностей.

Педагог як особистість постійно здійснює виховний діалог засобами морального компонента знань: культивує міжособистісну навчальну взаємодію з учнями, ставиться до них справедливо, поважає особистість кожного, незалежно від навчальних невдач чи вчинкових прорахунків; виявляє почуття любові до них, поступово виховуючи у дітей відповідне емоційне переживання щодо тієї чи іншої особи. Як творець міжособистісної навчальної взаємодії, педагог задовольняє фундаментальні потреби учнів у розумінні, прийнятті й визнанні.

Високий виховний потенціал має колектив однолітків. Унікальні виховні можливості такого колективу виявляються у блокуванні агресивних виявів вихованців, емоційному захисті особистості, створенні простору для самореалізації вихованця, сприянні особистісній ідентичності, презентації себе іншим. Саме колектив однолітків є провідною соціальною детермінантою розвитку особистості. Педагог інтенсивно впроваджує різні варіанти сумісної навчальної діяльності однолітків: від постановки спільних завдань і віднайдення способів їх розв'язання – до взаємодопомоги у закріпленні способів дій, взаємоконтролю і взаємооцінювання.

Дієвим засобом виховання особистості в навчальному процесі є цілеспрямоване створення ситуацій, за яких в учнів постає спрямованість як самоцінний вияв активності. Спрямованість – це орієнтація людини на діяльнісні чи поведінкові взаємини, процес здійснення яких переживається позитивним емоціями радості й насолоди. Такі спрямування є показником морально-духовних відносин у системі «учень–учень». Ці відносини постають за умови глибокого і різнобічного пізнання учнем ровесника насамперед як особистості з усією різноманітністю й індивідуальністю його внутрішнього світу: схильностей, бажань, очікувань, почуттів, інтересів. Пізнання цих психологічних утворень відбувається у контексті навчальної діяльності дитини. Систематичне вправлення учнів у такому підході до пізнання й оцінювання один одного та в особистісній взаємодопомозі забезпечує виникнення спрямованості на іншу людину як значущу особистість.

Зауважимо: все-таки виховні можливості навчання є об'єктивно обмеженими, оскільки виховний

процес має властиві лише йому принципи, механізми та закономірності, реалізація яких під час навчальної діяльності призводила б до втрати навчальних цілей та її деформації в цілому. Це потребує розгляду процесу виховання у психологічно глибшому і соціально ширшому контекстах.

Література

1. Костюк Г.С. Принцип развития в психологии / Г.С. Костюк // Методологические проблемы психологии. – М.: Наука, 1969.
2. Крайг Г. Психология развития / Г.Крайг. – СПб.: Питер, 2000. – 992 с.
3. Максименко С.Д. Психологична організація умов суб'єкта учіння / С.Д. Максименко. – К., 1996. – 232 с.
4. Поліщук В.М. Вікова та педагогічна психологія / В.М. Поліщук. – Суми: Університетська книга, 2007. – 330 с.

Анотації

Іван БЕХ

Принцип діяльності як інтегративний чинник цілісного розвитку особистості

У статті розкривається провідний принцип діяльності у двох методологічних функціях: 1) свідомого засвоєння учнями наукових знань під час відповідної поняттєво-створювальної діяльності; 2) реалізації принципів цілісного розвитку особистості, що підпорядковані цьому принципу діяльності.

Ключові слова: принцип діяльності, наукові знання, виховання, цілісний розвиток особистості.

Іван БЕХ

Принцип деятельности как интегративный фактор целостного развития личности

В статье раскрывается ведущий принцип деятельности в двух методологических функциях: 1) сознательного усвоения учащимися научных знаний в процессе соответствующей понятийно-созидательной деятельности; 2) реализации принципов целостного развития личности, которые подчинены этому принципу деятельности.

Ключевые слова: принцип деятельности, научные знания, воспитание, целостное развитие личности.

Ivan BEKH

Principle of activity as an integrator factor of total personal development

The article is devoted to the main principle through two methodological functions: 1) pupils' conscious learning of scientific knowledge in the appropriate conceptual constructive activities; 2) implementing of principles of total personal development subordinated to this principle of activity.

Keywords: principle of activity, scientific knowledge, education, of total personal development.